

М. В. ЄПУР. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ У ПИСАНОМУ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОМУ ПРАВІ XVI СТ.

Визначені принципи призначення покарання за Статутами Великого князівства Литовського і встановлене їх походження. На підставі аналізу матеріалів судової практики показані особливості реалізації цих принципів при правозастосуванні.

Ключові слова: Статуту Великого князівства Литовського, принципи покарання, індивідуалізація покарання, невідворотність покарання, литовсько-руське право.

Определены принципы назначения наказания по Статутам Великого княжества Литовского и установлено их происхождение. На основе анализа материалов судебной практики показаны особенности реализации этих принципов при правоприменении.

Ключевые слова: Статуты Великого княжества Литовского, принципы наказания, индивидуализация наказания, неизбежность наказания, литовско-русское право.

In this article are determinate the general principles of punishment according to Statutes of Great Princedom of Lithuania and there origin. Based on the judicial practice materials the author shows the peculiarities of this principles' practical realization.

Key words: the Statutes of Great Princedom of Lithuania, principles of punishment, individual punishment, inevitability of punishment, Lithuanian-Russian law.

Обрання Україною європейського вектору розвитку не могло не позначитися на зростанні ролі європейських цінностей в українському суспільстві. Найважливішою соціальною цінністю в нашій державі проголошена людина, її права і свободи. Однак реалізація прав і свобод громадян неможлива без забезпечення законності і правопорядку в країні. В Україні на державному рівні проводяться заходи по правовій просвіті населення, що мають на меті підвищення рівня правосвідомості і правової культури громадян, значна увага приділяється профілактиці правопорушень, а також соціалізації правопорушників. У цьому контексті важко переоцінити роль оптимізації системи покарань, яка б сприяла зведенню до мінімуму злочинність у державі. З цією метою доцільним є звернення до набутого історичного досвіду у сфері встановлення і застосування покарання. Особливий інтерес для аналізу представляють ті періоди, коли розвиток вітчизняного права відбувалися на тлі бурхливих соціально-економічних та ідеологічних змін. Одним із таких періодів є XVI ст., коли більшість українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. Принципи права, які закріплювалися у виданих протягом вказаного періоду Статутах Великого князівства Литовського, відображали ідеї, що виникли у Європі під впливом Ренесансу і Реформації, тож можна говорити про те, що у XVI ст. інститути вітчизняного права формувалися як європейські за духом і тенденціями розвитку. Сказане стосується й інституту покарання. Зокрема, вивчення принципів його застосування у литовсько-руському праві XVI ст. має наукову, пізнавальну і практичну цінність.

Інститут покарання у праві Великого князівства Литовського вивчали такі науковці, як Г. Демченко, Т. Довнар, С. Ковальова, П. Музиченко, І. Старостіна, І. Юхо¹ та інші. У працях цих вчених розглядалися такі аспекти покарання, як підстави застосування, обтяжуючі та пом'якшуючі покарання обставини, особливості виконання покарання тощо; принципи покарання не привертати уваги дослідників. Метою даної статті є встановлення цих принципів на підставі аналізу правових норм Статутів Великого князівства Литовського, а також матеріалів судової практики XVI ст.

Статути Великого князівства Литовського закріплювали ті принципи призначення покарання, які впродовж XV ст. були сформульовані в обласних і земських привілеях. На відміну від попереднього періоду розвитку інституту покарання, у писаному праві XVI ст. прямо вказувалося, що дія цих принципів розширилася у просторі і за колом осіб. Статути Великого князівства Литовського подолали правовий партикуляризм і були чинними на всій території держави. У Статуті 1529 року² прямо вказувалося: «... вси подданые наши, так убогие, яко и богатые, которого роду кольве або стану были бы, ровно а одностайно тым писаным правом мают сужоны бытии» (розд. I, арт. 9). Статут 1566 року³, підтвердивши загальнообов'язковість норм писаного права, поширив його дію і на «чужоземцев и заграничников», тобто на представників етнорелігійних груп та підданих інших держав, що перебували на території Великого князівства Литовського (розд. I, арт. 17).

Статут 1529 року закріплював в якості принципу вже відому литовсько-руському праву з XV ст. недопустимість покарання за заочним звинуваченням (розд. I, арт. 1). Згідно із I Статутом, покарання могло накладатися лише за вироком суду, винесеним на підставі чинних правових норм в особистій присутності підозрюваного. Ця норма поширювалася на духовенство, магнатів, шляхту, міщан, тобто під її дію підпадало особисто вільне населення. Окремо гарантувалося, що вряди не будуть відбиратися у шляхти без доведеної вини (розд. 3, арт. 5). Статут 1566 року уточнив і доповнив вказаний принцип, встановивши, що покарання не буде накладатися за «осоченьем» ані явним, ані тасним, а також за підозрою. Була підтверджена норма, згідно з якою влада зобов'язувалася «без права на заочное поведанье ... ни в кого врядив брати, ани з них рушати» (розд. 3, арт. 11). Проголошувалася недоторканність особи шляхетського стану, якщо її вина не буде доведена судом: «... каждый шляхтич осельый подле права позванный, непоконанный правом, от нас, Господаря, и от каждого вряду иман и в везенье сажон быти не маеть» (розд. 3, арт. 7).

Незважаючи на законодавче закріплення принципу недопустимості накладання покарання без доведеної вини, на практиці цей принцип часто порушувався феодалами, яким було надане право суду над залежним населенням. У 1573 р. гродський суд розглядав справу по звинуваченню Михайла Ласка у свавільній розправі із боярином Юхимом, ввійманим на злочинстві. «И пан Михаил Ласко отвечал: хто безвинно велел умертвить боярина Евхима, той за него хорошо заплатить, а велел я его повесить потому, што он был в то время моим крестьянином...»⁴.

У середовищі крупних феодалів свавілля по відношенню до представників непривілейованих верств населення, навіть тих, хто безпосередньо не залежав від них, було поширеним явищем. Князь Андрій Курбський, який втік до Великого князівства Литовського з Московської Русі, отримав від Сигізмунда II Августа місто Ковель, якому де-юре було надане магдебурзьке право, отже, Курбський не мав судити і карати ковельських міщан. Однак за наказом Курбського його урядник Іван Калимет вкинув у помийну яму, куди перед тим напустили п'явок, декількох ковельських євреїв, звелівши закрити їхні крамнички і пивниці. Покарання Курбський вмотивував тим, що євреї не віддали борг у 500 злотих якомусь Лавріну Перекрещенцю. Возного, який приїхав розслідувати справу, не було допущено у замок. Калимет вийшов за ворота і відповів: «Хіба пан не вільний карати своїх підданих не тільки тюрмою чи іншим покаранням, а і смертю?» Урядник послався на те, що Курбський – господар маєтку, тож великий князь не може втручатися у його справи. Тільки після того, як євреї відправили депутацію

на Люблінський сейм і Сигізмунд II Август особисто наказав Курбському звільнити ув'язнених, князь відпустив євреїв⁵.

Зростання соціальної нерівності призводило до безкарності для представників привілейованих станів, які порушували законодавчо закріплений принцип недопустимості застосування покарання без доведення вини судом. Княгиня Настася Козечина на питання гродського суду (1568 р.) про безвинне катування нею під час тортур селянина князя Романа Сангушка цинічно відповіла: «Я ево казала змучити, я ж ево и заплачу...»⁶.

Така практика пояснювалася низьким рівнем правової культури і правової свідомості суспільної еліти, пануванням на практиці «кулачного права». Тож зусилля законодавця, спрямовані на виховання у литовсько-руському суспільстві поваги до права, були своєчасними. Підвищенню рівня правової свідомості і правової культури мали сприяти і проголошені у Статутах принципи покарання.

Наступний закріплений у Статутах принцип проголошував, що тяжкість покарання залежатиме від тяжкості злочину (Статут 1529 року, розд. 1, арт. 1). У подальших артикулах законодавець намагався дотримуватись цього принципу при призначенні покарання. Так, Статут 1529 року встановив, що за розбійний напад на дорозі винуватий карається на смерть, якщо вб'є або поранить кого-небудь; якщо ж у дорозі між людьми сталася сварка, під час якої один з них був поранений, винуватий карається не смертю, а лише нав'язкою – штрафом за тілесні ушкодження – на користь потерпілого (розд. 7, арт. 21). За Статутом 1566 року, нанесення під час бійки рани з порушенням цілісності кістки каралося нав'язкою у 30 коп грошей, а у випадку, коли така рана призводила до втрати мови, нав'язка збільшувалася до 100 коп грошей (тобто до розміру головицзни), крім того, винуватий мав відсидіти в ув'язненні 1 рік і 6 тижнів (Статут 1566 року, розд. 11, арт. 13).

Однак у соціально неоднорідному суспільстві принцип залежності суровості покарання від тяжкості злочину неминуче мав порушуватися. Вже у Статуті 1529 року покарання набуває помітного станового забарвлення: за тожогне діяння встановлювалося різне покарання для шляхтича і для посполитого. Так, наприклад, шляхтич, вперше звинувачений у злочинстві, за відсутності речових доказів міг довести свою невинуватість присягою; звинувачений вдруге міг довести свою невинуватість присягою своєю і двох шляхтичів (Статут 1529 року, розд. 13, арт. 7, 8). Звинувачений вдруге селянин за відсутності речових доказів видавався на тортури (Статут 1529 року, розд. 13, арт. 13). Статут 1566 року поглибив становість покарання, впровадивши, що тяжкість покарання стала залежати і від того, до якої суспільної групи належав потерпілий. Так, розмір нав'язки для шляхти і посполитих значно різнилися; різна сума нав'язки сплачувалася християнам й іновірцям. Нарешті, тяжкість покарання вар'їрувалася у залежності від того, в якому соціальному середовищі був скоєний злочин. За «квалт» (озброєний напад на будинок), вчинений шляхтичем по відношенню до шляхтича, винуватий карався смертю, а з його майна сплачувалася головицзна і нав'язки (Статут 1529 року, розд. VII, арт. 1). «Квалт посполитий соседский» карався лише штрафом – 12 рублів грошей сплачувалося потерпілому як компенсація за збитки, така ж сума вини йшла на користь монарха (Статут 1529 року, розд. VII, арт. 20). Така різниця, на нашу думку, пояснюється тим, що держава була зацікавлена у припиненні наїздів на домівки, що, як і раніше, були поширеними у шляхетському середовищі, тож встановлювала тяжке покарання для злочинців, що мало на меті залякати потенційних правопорушників. У селянському ж середовищі напади на домівки не були частими; крім того, страта селян призводила до

скорочення робочої сили у державі, що було не вигідним як для влади, так і для землевласників.

Отже, закріплений у Статутах принцип залежності суворості покарання від тяжкості злочину діяв у випадках, коли і потерпілий, і злочинець належали до одного стану.

Статут 1529 року закріпив сформований у литовсько-руському праві ще у XV ст. принцип індивідуалізації покарання: «... не маєт быти каран... ани жона за выступ мужа своего, ани отец за выступ сына, ани сын за отца, и ни жадный приржоный, ани слуга за пана» (Статут 1529 року, розд. 1, арт. 7). У цьому ж артикулі встановлювалося, що покарання накладатиметься лише на того, хто буде винуватий. У наступних артикулах вказувалося, що жінка на відповідає своїм майном за злочин чоловіка (розд. 5, арт. 10). Однак цій загальній нормі суперечила спеціальна норма, згідно з якою діти землевласника (магната або шляхтича), який втік за кордон («до земли неприятельское» втрачають право на маєток, який відходить великому князю (Статут 1529 року, розд. 1, арт. 4). Ця спеціальна норма повторювала давню норму так званого княжого права. Нагадаємо, що ще великий князь Казимир Ягайлович відмовився віддати Київське князівство Семену Олельковичу і Михайлу Олельковичу, законним нащадкам київських князів, заявивши, що їхній дід Володимир «бігав на Москву і тим пробігав свою вотчину»⁷. Тут простежуються залишки давнього правового правила: суб'єктом права була сім'я, рід, а не окрема особа; визнання суб'єктом права особи ще не встигло повністю вкоренитися у литовсько-руському праві. Статут 1566 року, закріпивши, що «кождый сам за свой выступ маєт терпети и каран бытии» (розд. 1, арт. 14), залишив вказану спеціальну норму без змін (розд. 1, арт. 11). Водночас Статути звільняли від конфіскації маєтків тих синів втікача, які були «відділені», тобто за життя батька отримали свою частку землі і стали самостійними вотчинниками. Майнове покарання не стосувалося і тих дочок, які отримали від батька землю у посаг. Втім дітям злочинця треба було довести під присягою, що вони не знали про намір батька втекти до неприятеля (Статут 1566 року, розд. 1, арт. 11). Кваліфікуючим моментом тут було те, що діти не проживали з батьком однією сім'єю, тож не могли бути співучасниками злочину.

Принцип індивідуалізації покарання поширювався і на селян, у тому числі залежних. Так, наприклад, Статути закріпили норму Судебника 1468 року щодо звільнення від покарання жінки і дітей злодія, які не знали про злочин чоловіка і батька і не споживали краденого (Статут 1566 року, розд. 14, арт. 13). Ще одна спеціальна норма, яка суперечила принципу індивідуалізації покарання і принципу накладання покарання лише за наявністю вини, стосувалася колективної відповідальності села, селянської общини, у випадку крадіжки, коли злодій був невідомий. Селяни сплачували потерпілому шкоду (вартість вкраденого) і мали самостійно відшукувати злодія, щоб повернути собі сплачене (Статут 1566 року, розд. 14, арт. 1). Ця норма збереглася з часів Руської Правди. Однак формулювання принципу індивідуалізації покарання у Статутах Великого князівства Литовського порівняно із привілеями відбиває більш досконалий рівень юридичної техніки і більш складні та розвинені суспільні відносини.

Наступним принципом, закріпленим у Статутах, був принцип невідворотності покарання. Його значення в еволюції литовсько-руського права важко переоцінити. З'явившись у писаному праві Великого князівства Литовського у другій половині XV ст., він знаменував собою формування нових цілей покарання і нового значення цього правового інституту у регулюванні суспільних відносин. Якщо право часів Київської Русі, а відтак і звичаєве право допускало, що злочинець і

потерпілий (або його родичі) можуть домовитися між собою про сплату грошової компенсації за спричинену шкоду, то у литовсько-руському праві така практика була заборонена. Звинувачений мав отримати покарання згідно із судовим вироком. Близьким до цього принципу був принцип обов'язковості виконання вироку. Статут 1566 року встановив, що заперечення господарського вироку карється ув'язненням на 6 тижнів у великокнязівському замку (спеціальному приміщенні на судовому дворі господаря), причому підкреслювалося, що «то нікому не має бути отпущено» (розд. 1, арт. 27).

Якщо всі вище перелічені принципи застосування покарання тією чи іншою мірою були відомі литовсько-руському праві і до видання Статутів, то наступний принцип був новим. Згідно з ним, «... суд подобенства всякие на доброй бачности мають мети, и в речах вонтпливых склоннейший має бутии ку возведению нижли ку каранью» (Статут 1566 року, розд. 14, арт. 2). Внесення подібної норми-принципу до загальнодержавного кодексу свідчило про високий рівень правової культури і гуманізм правників, які склали Статут.

У II Статуті встановлювався принцип повернення звинувачення: той, хто не довів своє звинувачення, вважався наклепником і карався так само, як мав бути покараний той, кого він звинуватив (розд. 1, арт. 2). Окрема норма встановлювала повернення звинувачення у випадку наклепу в образі «маєстату господарського», тобто достоїнства великого князя (розд. 1, арт. 5). Однак Статут 1566 року встановив, що звинувачення у вбивстві, зроблені близькими родичами загиблих у стані сильного душевного хвилювання, «з великого а значного жалю», навіть якщо не будуть доведені, не вважатимуться підставою для покарання тих, хто звинувачував «за оболжівостю з жалю». Велике емоційне навантаження несе обґрунтування санкції цієї норми (яка суперечить принципу повернення звинувачення): «а то для того, бы ся ити жаль по жалю не двоил» (розд. 14, арт. 30). Милосердя, щире співчуття до горя родичів вбитих для авторів Статуту було вищим над приписи права.

Можна погодитись із С. Ковальновою, яка вважає, що низка принципів литовсько-руського права, у тому числі і тих, що стосувалися застосування покарання, була запозичена із римського права. Серед них дослідниця називає наступні: *nullum patris delictum innocenti filio poenae est* (безвинного сина не можна карати за злочин батька), *nemo delictis exiitor* (нікого не можна звільнити від відповідальності за правопорушення), *maleficia non debens remanere impunita et impunitas continuum affectum tribuit delinquendi* (погані вчинки не повинні залишатися безкарними, бо безкарність є постійним заохоченням злочинців), *multiplicita transgressione crescat poenae inflictio* (застосування покарання повинно зростати разом із повторенням злочину). На думку вченої, окремі принципи запозичувалися безпосередньо із римської правової спадщини, а деякі реципувалися через польське право⁸.

Вихідці з Литовсько-Руської держави навчалися в багатьох університетах Європи. У 1387 р. у Празькому університеті була навіть створена Литовська колегія – *Collegium Lithuanicum*⁹. Вивчення римської спадщини набувало для литовської суспільної верхівки особливого значення: ще з кінця XIV – початку XV ст. серед литовської соціальної еліти стала популярною легенда про походження литовського народу від римлян, які прийшли у I ст. до Литви із ватажком Палемоном, родичем імператора Нерона¹⁰. Як вказує П. Музиченко, до складу кодифікаційної комісії, яка працювала над Статутом 1566 року, входили не тільки юристи-практики, але й відомі вчені, «доктори чужоземних мов» Августин Рогундус і Петро Роїзій, які здобули юридичну освіту і наукові ступені у відомих

західноєвропейських університетах. До складу комісії входили й інші високоосвічені особи, наприклад, добре обізнаний у праві Станіслав Наркуский, якому належала одна з найбільших у державі приватна бібліотека¹¹. Тож широке запозичення римських правових принципів не було випадковим. Однак не можна вважати, що норми римського права сліпо копіювалися литовсько-руськими юристами. Обиралися і закріплювалися лише ті з них, які могли оптимально врегулювати ті нові суспільні відносини, які формувалися у державі.

Закріплені у Статутах принципи застосування покарання склалися і під потужним впливом ідей Ренесансу та Реформації. За твердженням П. Музиченка, значну роль у кодифікаційному процесі в другій половині XVI ст. почала відігравати наука права. З'явилася чимало державних діячів, священиків, взагалі освічених людей у галузі права. Багато державних діячів, навчаючись у європейських університетах, увібрали в себе ідеї Реформації і згодом виступили з різкою критикою церковної ортодоксії і схоластики; їхніми зусиллями вдалося відокремити світське право від церковного¹². Ідеї гуманізму, що стали базовими для філософії і світосприйняття Ренесансу, відобразилися у принципах застосування покарання в литовсько-руському праві. Все це зумовило розвиток литовсько-руського права як невід'ємної частини тодішньої європейської правової культури.

Незважаючи на те, що у повсякденній реальності прогресивні правові принципи, що містилися у Статутах Великого князівства Литовського, не завжди знаходили практичне втілення, їхнє законодавче закріплення було потужним кроком вперед на шляху виховання правосвідомості населення і формування зародків громадянського суспільства на українських землях.

1. *Демченко Г.* Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). – К.: Типография Императорского университета святого Владимира (В.И. Завадовского), 1894; *Доунар Т.І.* Развіццё аснаўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV – XVI стагоддзях. – Мінск: «Пропілеі», 2000; *Ковальова С.Г.* Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009; *Музиченко П., Старостина И.* Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовных преступлениях // *Восточная Европа в древности и средневековье. Сб. статей.* – М.: Наука, 1978. – С. 253–254; *Юхо И.А.* Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке. – Мн.: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1978. 2. *Статути* Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. 3. *Статути* Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. 4. *Іванишев.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – С. 31. 5. *Горский С.* Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского. – Казань, 1858. – С. 158–159. 6. *Іванишев.* Цит. работа. – С. 65. 7. *Клепачский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква: Видавць Олександр Пшонківський, 2007. – С. 78. 8. *Ковальова С.Г.* Судебник великого князя Казимира Ягайловича. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 9. *Плечкайтис Р.* Зарождение философского образования в Великом княжестве Литовском // *Топос.* – 2004. – № 2 (9). – С. 110. 10. *Румянцевская летопись* // *Полное собрание русских летописей.* – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – С. 27. 11. *Музиченко П.* Цит. работа. – С. 5. 12. Там же.